

Azərbaycanın ilk Baş nazirinin müstəqillik mücadiləsi

Malum olduğu kimi, ölkə başçısı İlham Əliyev 17 sentyabr 2025-ci il tarixində "Fətəli xan Xoyskinin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" Sərəncam imzalayıb. Bununla əlaqədar tanınmış tarixçi alim, BDU-nun Azərbaycan tarixi kafedrasının dosenti **Boran Əziz** hafta.az üçün növbəti söhbətini məhz Azərbaycanın görkəmli dövlət və siyasi xadimlərindən, müstəqil və demokratik Azərbaycan dövlətinin yaradıcılarından biri və onun ilk Baş naziri olmuş **Fətəli xan Xoyskinin** həyat və siyasi fəaliyyətinə həsr etdik.

Boran Əziz,
tarixçi alim

Müsahib

- **Fətəli xan Xoyskinin** tərcümeyi-halını oxuduqda maraqlı suallar ortaya çıxır. Məsələn, necə oldu ki, atası Rusiya imperiyasının general-leytenantı olan, özü Azərbaycan türksində çətinliklə danışan 20-30 yaşlı Fətəlinin qızı **Azərbaycanın** müstəqilliyi ideyasının daşıyıcısına çevrildi?

- Doğrudan da çox maraqlı, düşündürücü sualdır. Özü də Fətəlinin digər qohumları arasında da Rusiya imperiyasının generalı rütbəsinə qədər yüksəlmişlər. Bilirsiniz, bütövlükdə Rusiya siyasi Azərbaycan xalqının genofondunu dəyişmiş, özünü müxtəlif üsullarla istisafə edirdi. Kəlsisizliyi yeni bay təbəqəsi yaradırdı, özünə sədaqətli adamları irəli çəkirdi. Çox maraqlıdır ki, imperiyaya sədaqətli qulluq edən adamlardan fərqli olaraq, onların övladları təhsil aldıqdan və dünyəyə baş verən prosesləri yaxşı dərk etdikdən sonra ələ həmin Rusiya imperiyasına qarşı çıxdılar. Onlardan biri də şübhəsiz ki, Fətəli xan Xoyski olmuşdu...

Genç Fətəli xan Xoyski 1905-ci ildə Rusiyada baş verən inqilabdan sonra Əlimərdan bəy Topçubaşılı ilə bərabər Azərbaycanca formalaşan Milli Azadlıq Hərəkatındakı çox əhəmiyyətli cərəyanlardan biri - milliyyət-liberal cərəyanının ən fəal iştirakçısı kimi meydana çıxdı. Onun Çar Rusiyasının siyasətindən narazılığı biz II Dövlət Dumasında deputat kimi iştirak edərkən həm müsəlman fraksiyasının iclaslarında, həm də ələ Dumanın tribunasında edirdi çıxışlardan aydın görünür.

Məsələn, Xoyski müsəlmanlara qarşı təcib edilməyən ayrı-seçkiliklər aradan qaldırılmalı, qoçuma siyasətinin dayandırılmasıyla bərabər, milli və dini münaqişələri görə müsəlmanların Rusiyanın bir sıra şəhərlərində yaşamasına qadağa qoyulmasının yolverilməzliyi, onların yüksək dövlət orqanlarında işləməsinə icazə verilməməsi və s. kimi halları tənqid edən çıxışlar edirdi. Onun milli mövqedə dayanan ziyalıya çevrilməsinə səbəblərdən biri ruhdandakı sərbəstlik, azadlıq duyğusu idi. Sə, digər səbəb də məhz Rusiya imperiyası tərəfindən ayrı-seçkiliklərə məruz qalması idi...

- **Fətəli xan Xoyskinin Rusiya Dövlət Dumasındakı fəaliyyətinə** bir az toxununuz. Məhz bu barədə sizə sual verəcəkdim. Bu mövzuda daha nələrlə söyləmək olar? Bilirik ki, o eyni zamanda 1918-ci ildə bir müddət Bakı Dövlət Dumasının da sədri olmuşdu...

- Fətəli xanın Azərbaycanın müstəqilliyi naminə siyasi fəaliyyəti 1917-ci ildə Rusiyada Çar mütəqqiyətinin devrilməsindən sonra daha çox üzə çıxdı. Mütəqqiyətin devrilməsindən sonra Azərbaycanca Müsəlman Milli Şuraları yaradılmışdı. Bu Müsəlman Milli Şuralarının müvəqqəti İcrayyə Komitəsinə üzv seçilən şəxslərdən biri də məhz Fətəli xan Xoyski idi. Sonradan Xoyski Bakıda Şəhər Dövlət Dumasına seçkilər keçirilərkən Müsəlman Milli Şurasının üzvü kimi fəal iştirak etmiş və təsadüfii deyil ki, o həm də Şəhər Dövlət Dumasının sədri seçilmişdi.

Həmin dövrdə Bakıda hakimiyyətə ələ alan bolşevik ciddi daşnak Şəpaun Şaumyanın rəhbərliyi etdiyi və Azərbaycan xalqına açıq düşmən mövqə sərgiləyən Bakı Sovetinə qarşı müqavimət göstərən, demək olar ki, yeganə orqan məhz Fətəli xan. Onun rəhbərliyi olduğu Bakı Şəhər Dövlət Duması idi. Bu vəziyyətdə də onun milli mövqedə olduğunu və Azərbaycan xalqının qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirmək istiqamətində çox ardicol, düzgün və məqsədyönlü fəaliyyət göstərdiyini görürük...

Bu baxımdan da deyə bilərik, Fətəli xan Xoyskinin bir siyasi xadim kimi formalaşmasına, heç şübhəsiz, 1917-ci ildə Azərbaycanca, xüsusən Bakı şəhərində terrorçu "dəfnəksəyün" partiyasının, bolşeviklərin, eser və mənşeviklərin anti-Azərbaycan siyasəti aparması da təsir göstərmişdi.

Həmin dövrdə Müsəlman Milli Şurasında müxtəlif görüşlərə sahib olan ziyalıları anımlıdır ki, bütün qurucuları cəmiyyətlər, bir qarşı tərəfdə, bir İman etirafında birləşməsələr, Bakı şəhərində salamat qalıb öz fəaliyyətlərini davam etdirə bilməyəcəkdilər. Bax, bu gərəkliliyi dərk edən və belə bir mürəkkəb şəraitdə müstəqil dövlətlik əldə etmək istiqamətində mümkün fəaliyyət göstərən Azərbaycan milli hərəkatının liderlərindən biri də Fətəli xan Xoyski olmuşdu.

- **Deməli, Fətəli xan Xoyski bolşevik Rusiyanın dəstəyi ilə erməni daşnakları və bolşeviklərin itirəldiyi 1918-ci ildəki məktəb soyqırımını zamanı Bakı Dumasının sədri olub?**

- Bəli, o vaxt Xoyski Bakı Dumasının sədri olmuşdu. Bilavasitə məktəb soyqırımını günlərində o, Tiflisdə eyni zamanda, üzvü olduğu Zaqafqaziya Seyminə fəaliyyət göstərmişdi. Bununla belə, Xoyski Bakıdakı əlaqələri vasitəsilə Şaumyanın başçılığı etdiyi bu müsəlman qırğının qarşısını

alınması üçün elindən gələni etmiş adamlardan biri idi. 1918-ci ilin aprelin 20-də Zaqafqaziya Seymi çox doğru bir addım ataraq Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikası adlı hökumət yaradırdı. Fətəli xan Xoyski qısa bir müddət ərzində, təxminən 1 ay 4 gün ərzində fəaliyyət göstərmiş həmin hökumətdə təhsil naziri vəzifəsində çalışmışdı. Biz onun həmin qurumda da milli mövqədən qışqığının görə bilərik. Məsələn, həmin dövrdə gürcülərin tiklifi ilə Tiflisdə əl məktəb açılması müzakirə olunduqda Xoyski çıxış edərək, bu məktəbin Bakıda açılmasını təklif etmişdi. Fətəli xan buna çox cəhd göstərsə də, Seymdeki erməni və gürcü nümayəndələrinin səs çoxluğuna malik olması səbəbindən əl məktəbinin Bakıda açılmasına nail ola bilməmişdi...

Bununla belə, Zaqafqaziya Seymi dövründə də, xüsusən müsəlman fraksiyasının iclaslarını təşkil və aparılmasında da Xoyskinin böyük rola malik olduğunu görürük.

1918-ci ilin mayında Seymin Osmanlı dövlətinin rəhbərləri ilə əvvəlcə Trabzon, sonra Bakıda danışıqları aparılmışdı. Bu danışıqlarda Özm. rəhbərliyinin xeyli hissəsi - Məhəmməd Özm. Rəisuzadə, Məhəmməd Hacınski, Nəsiyab Yusubov, də iştirak etmişdi. Tiflisdə Seymin iclaslarını, demək olar ki, hamısını Xoyski aparırdı. Bu da təsadüfii deyildi, Fətəlinin intellektual

Seymin gürcü fraksiyasının Çixenkeli, Çixəidze, Şirəteli, Qvazava və digər rəhbərləri ilə ilə görüşü və məlum oldu ki, haqlıqdan da gürcülər mayın 26-da Seymən çıxmağa qərar veriblər. O, geri dönməz barədə məlumat verirdikdən sonra müsəlman fraksiyasının nə etməli olduğu müzakirə edildi. Təbii ki, mayın 27-də Seymin iclasının keçirilməsində və mayın 28-də Azərbaycan İstiqlal Bəyannaməsinin qəbul olunmasında, yeni hökumət kabinetinin yaradılmasında da Fətəli xan Xoyskinin müstəsna xidməti olub. O, bu məsələlərlə bağlı o dövrdə Batumda olan Məhəmməd Özm. Resulzadə ilə məlumatlı əlaqə saxlayıb müzakirələr aparırdı. Məhz Resulzadənin təklifi ilə Cümhuriyyət hökumətinin ilk baş naziri və daxili işlər naziri vəzifəsi Fətəli xan Xoyskiyə həvalə olundu...

Xoyski qısa müddətdə Tiflisdə çox böyük işlər gördü. O, 1918-ci ilin mayın 30-ku müxtəlif ölkələrin dövlət başçılarına radiogramlar göndərərək Zaqafqaziyanın cənub və şərqində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması haqqında məlumat verdi.

1918-ci ilin iyun ayında Azərbaycan hökuməti Gəncəyə köçürüldən sonra, Osmanlı ordusuna rəhbərlik edən Nuru Paşa ilə münasibətlərdə müəyyən narazılıqların yaranmışdı. Lakin Məhəmməd Özm. Resulzadənin vasitəçiliyi ilə bu narazılıqlar aradan qaldırıldı və ələ onun təklifi ilə 12 nəfərdən ibarət ikinci hökumət quruldu. Bu yeni hökumətin də başçısı olan Fətəli xan Xoyski həm də ədliyyə naziri vəzifəsinə yerinə yetirdi. Xoyskinin əsas əgri vəzifəsi həm hökuməti yənildən təkil etmək, müvəqqəti idarəetmə strukturlarını formalaşdırmaq, xüsusilə də ölkənin daxili vədində iştirakçı işləri bərpə etməkdir. Onun üçün ən mürəkkəb və çətin məsələlərdən biri Bakı şəhərinin xarici işğalçılardan azad edilməsi idi. Bu məsələdə Osmanlı ordusu ilə birgə müzakirələr apararaq Fətəli xan Xoyski və Azərbaycan hökuməti əhalini səfərbər edərək çox mühüm addımlar atırdı. Azərbaycan Ordusunun yaradılması, səfərbərlik əməli edilməsi və adamların orduya cəlb olunması bu addımlardan yalnız bir nəçəsidir. Eyni zamanda, türk dilinin dövlət dili edilməsi və Azərbaycanın yer adlarını gəli qaytarılması məsələləri də gündəmdə idi. Çar hökuməti zamanında 5 mindən yuxarı yer adını dəyişmişdi. Xüsusən də Yelizavetpol adlandırılmış Gəncə şəhərinin adının qaytarılması, Cəbrayıl bölgəsinin adının qaytarılması və s. mühüm işlər idi...

Qısa müddət ərzində, çox çətin şəraitdə, demək olar ki, hələ xəzinə tam formalaşmamış halda Fətəli xan Xoyski və Azərbaycan hökuməti var qüvvəsi ilə çalışaraq böyük işlər gördü. 1918-ci ilin sentyabrın 15-də Bakının azad edilməsi və hökumətin Bakıya köçməsi ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti öz ərazi bütövlüyünü təmin etmək yolunda mühüm addım atdı. Fətəli xan bu prosedura böyük əməyi olan şəxslərdən biri idi...

Xeyli müddətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət kimi tanımaqdan imtina edən ingilis generalı Tomson da 1919-cu ilin iyun ayında ingilis işğalçıları ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti öz ərazi bütövlüyünü təmin etmək yolunda mühüm addım atdı. Fətəli xan bu prosedura böyük əməyi olan şəxslərdən biri idi...

- **Fətəli xan Xoyskinin qatilləri olan daşnakların konkret olaraq atdığı müəyyən edilib. Bəs onların cəzalandırılması istiqamətində sonradan Azərbaycan xaricdəki təşkilatları tərəfindən hansısa addım atılmış?**

- Bəli, təəssüf ki, 1920-cü il iyunun 19-da Fətəli xan Xoyski öz həyatını Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda fəda etdi - ki erməni daşnakları tərəfindən Tiflisdə qəhild edildi. Təbii ki, artıq Azərbaycan Rusiya işğalı altında olduğundan və İstiqlal mübarizələrinin əlləri-qolları bağlandıqından Xoyskinin qatillərinin cəzalandırılması üçün real tədbir görülməzdi. Əslində, onun qatilləri İcra edən daşnaklar olsa da, həmin qətl işi Tiflisdə və sifarişçisi bolşevik Rusiyası idi.

Bu baxımdan, bax yalnız İcraçılar deyil, həm də bu cinayətin sifarişçiləri və işləri təşkilatçıları olan bolşevik Rusiyanı da aylaşdırmaq lazımdır. Ona görə də 1991-ci ilin 18 oktyabrında Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası, həm qurucu bələdirlərimizə atılan bu qurşunlara, həm də 1920-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoyan bolşevik Rusiyasına verilən cavab idi...

Azərbaycan xalqı Azərbaycanın İstiqlal uğrunda mübarizə aparıb canlarını fəda edərək ilk demokratik müstəqil dövlətimizi qurmuş və qısa müddətdə, Resulzadənin əzəli ilə desək, azadlıq və İstiqlal dədəni insanlarımızı dədədizmiş qurucu babələrimizi dəlmə yəşəmişdir, bu gün də yəqədi və yəşəməkdədir.

Ödər ki, qurucu babələrimizin uyubləyiləri, o cümlədən də Cümhuriyyət hökumətinin vaxtilə-vaxtında 70, 80, 90, 100 və s. liddəmələrinin qəy edilməsi ilə bağlı yerli formaları aqlayıb və bunu doğru hesab edirik. Həminlərin bu günlərdə Cümhuriyyətimizin ilk hökumət başçısı Fətəli xan Xoyskinin 150 illiyinin gəlişiklə qeyd edilməsi barədə Fərman da məmuriyyətlə aqlayıb. Həzrət dövrdə, xüsusilə Tiflisdə yənildən bölüldürülməsi uğrunda çox gərgin bir zamanda insanlarımızın, xüsusən də gənclərimizin vətənpərvərliyinə ruhunun gücləndirilməsində və bu mübarizə ruhunun gələcək nəsillərə çatdırılmasında bu işlər böyük əhəmiyyət kəsb edir...